

TÜRK DÜNYASINDA “KIZ KALESİ” ADLANDIRMALARININ KAYNAĞI VE BUNLARA DAİR ANLATILAN EFSANELERİN TEŞEKKÜLÜ ÜZERİNE

**On the Origin of the “Girl Castle” Phenomenon Among Turks
and the Formation of the Legends Surrounding It**

**Au sujet de l’origine du nom “Forteresse de la fille”
et de la formation de légendes le concernant**

Yard. Doç. Dr. Mehmet EROL*

ÖZET

Kız kalesi adlandırması yer/yapı adı olarak pek çok sahada karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, değişik efsaneleriyle ortak Türk kültürün canlı bir unsuru olarak yaşamaktadırlar. Araştırmada, kız kalelerinden bazıları çeşitli yönleriyle değerlendirilerek, adlandırmanın asıl kaynağı tespit edilmeye çalışılmıştır. Kız kalesi adlandırmasına, efsanelerden önce, kız ve kale kelimelerinin anlamlarının kaynaklık etmiş olduğu kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kız, kale, kız kalesi, efsane, anlam, ad bilimi.

ABSTRACT

In many areas, we encounter places and structures named as “Girl Castles”. These places are accompanied by various legends and form a living component of common Turkish culture. In this study, some “Girl Castles” were evaluated from different points of view, and the main source of the name was attempted to be determined. At the end of this study, it is concluded that the name “Girl Castle” derives from concepts regarding the words “castle/kale” and “girl/kız” rather than from legends about particular places.

Key Words

Girl/virgin, castle, girl castle, legend, meaning, onomastic.

Giriş

Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda pek çok yapıya *kız kalesi* (*kız kulesi*) adının verildiği bilinmektedir. Bu adlandırmayı ve adlandırmaya ait sorunları ad biliminin (*onomastics*, *onomastique*, *nemnkunde*) uygulama alanları içinde değerlendirmek mümkündür.

Ad biliminde benzer konular sözcük-kavram ilişkisi, köken bilgisi, kültürel, tarihî ve coğrafi açıdan, kısaca çeşitli dil ve kültür sorunları yönünden, değerlendirilmektedir (Aksan 2000: III, 104-105; Eren 1989: 155-165; Sakaoğlu 2001: 9-13). Çalışmamızda *kız kalesi* adlandırmasının kaynağı tartışılırken bu noktalar dikkate alınmıştır.

Bilindiği üzere, herhangi bir yer/yapı adına anlam kazandırabilmek için, o yer/yapı adının anlam alanıyla veya ses benzerliğiyle örtüşen hikâyeler, efsaneler yaratılmıştır (Önder 1984: 73). Bu tür yaratmalar aynı zamanda hakkında anlatıldıkları şeyin sebebini açıklayan birer rapor niteliğindedirler (Buch 2003: 309-310). Bunlar şüphesiz söz konusu yerlere veya mimarî yapılara karşı ilgi uyandırmakta, adlarının unutulmamasını sağlamaktadır. Bir başka ifadeyle, bir adlandırma zamanla kendine ait bir anlatmanın yaratılmasına sebep olmakta, ortaya çıkan bu anlatma da benzer yeni anlatmaların yaratılmasına öncülük ederek bu adın korunmasına yar-

* Gaziantep Üniversitesi Kilis Fen-Edebiyat Fakültesi

dımcı olmaktadır. Bunun yanında adı verilmiş ve belli bir süreç sonucunda etrafında anlatmalar yaratılmış yerler, kendi hikâyelerinden daha şöhretli, daha kalıcı gerçek bir olaya mekân olmaları durumunda, sonraki olaya bağlı olarak adlarını değiştirebilmektedirler.

Kız kalesi adı verilen yapılar da mutlaka bir kadın kahramanın hatırası (genellikle de hazin sonu) üzerine anlatılan efsanelerle anlamlandırılmaya çalışılır. Ancak, bu anlamlandırmanın kültür tarihinde ve Türk dilinin semantik macerasında kültürel gelişimin son safhası olduğunu gösteren izler bulunmaktadır. Dolayısıyla adlandırmanın izahı için sadece efsaneler yeterli değildir; dil ve sosyo-kültürel hayatın da *kız kalesi* adlandırmasında önemli bir yeri vardır.

Günümüz Türk dünyasında *kız kalesi* adlandırmasının yaygınlığı ve benzer özellik gösteren yapılara bu adın verilmeyişi “nedensellik” sorununu beraberinde getirmektedir. Olgunun kaynağını açıklayabilmek için çalışmamızda öncelikle adın verilmesine sebep olan yapıların yaygınlığı, bazılarının tarihsel-topografik özellikleri ve yapılaş amaçları üzerinde durulmuştur. İkinci olarak ise etimolojik çalışmalardan, tarihî ve günümüz Türk lehçelerinin sözlüklerinden hareketle adlandırmayı oluşturan *kız* ve *kale* kelimelerinin bir terkip hâlinde nasıl kavramlaştıkları üzerinde durularak, yapı adı olarak kullanılma sebepleri tartışılmıştır. Üçüncü aşamada ise *kız kalesi* kavramının anlam alanına dâhil edebileceğimiz efsanelerin tahlili yapılmıştır.

1. Kız Kalelerinin Yayılma Alanları, Tarihî-Topografik Durumları ve Yapılış Amaçları:

1.1. Kız Kalelerinin Yayılma Alanları:

Bugün Türk dünyası diye adlandırılan geniş coğrafyada *kız kalesi* adlandır-

ması yaygın olarak kullanılmakla birlikte konuyla ilgili araştırmalar sınırlı sayıdadır. Tuncer Baykara, “Kız Kuleleri-Kız Kaleleri” adlı üç serilik makalesinde tarihî-coğrafi kaynaklardan ağırlıklı olarak yararlanılmış ve Anadolu başta olmak üzere, Doğu Avrupa, Kırım, Güney ve Kuzey Azerbaycan, Doğu Türkistan, Afganistan sahalarında 100 kadar *kız kalesi/kız kulesi* tespit etmiştir. (Baykara 1985: 45-49, 1986a: 37-40; 1986b: 57-61).

Türk dünyasındaki *kız kalelerinin* sayısı bu makalede verilen sayı ile sınırlı değildir. Jirmunsky (1974: 40), *Türk Geroiçeskiy Epos* (Türk Kahramanlık Destanları) adlı eserinde bölgesel anlamda *kız kalelerinin* yayılma sahalarına değinmiştir. Bunların destanlar için birer tarihî tanık olduklarını söyleyerek şu bilgileri vermiştir:

“Karakalpaklara ait Kırk Kız destanının kahramanı Gülayım, Kırk Kız arkadaşları ve sevgilisi Arslan’la beraber halkını Kalmuk hanı Surtayı ve Kızılbaşların hükümdarı Nadir Şah’ın boyunduruğundan kurtarmak için mücadele eder. Bu mücadelelerin izleri (S. P. Tolstov’un ifadesiyle) eski destanlarda geçen Kızlar Şehri (Kız Kala), Karakalpak, Harezm ve Türkmenistan’ın bazı bölgelerindeki yer adlarında hâlen yaşamaktadır.”

Tarihî-topografik durumları ve yapılaş amaçları incelenirken, Baykara’nın verdiği sayıya eklenebilecek olanlara daha geniş biçimde değinilmiştir.

1.2. Kız Kalelerinin Tarihî-Topografik Durumları ve Yapılış Amaçları:

Günümüzde *kız kalesi/kız kulesi* adıyla bilinen yapıların ilk yapılaş tarihleri yaklaşık olarak bilinmesine rağmen, ne zaman bu adla anılmaya başlandıkları hakkında kesin bilgiler yoktur. Ancak, Anadolu sahasında XV. asırdan itibaren bu adlandırmaya rastlanmaktadır (Bay-

kara 1985: 45). Tarihi belgelerden hareketle, şüpheli de olsa, bu adlandırmanın başlangıç zamanını VIII-IX. yüzyıla kadar götürmek mümkündür.

Adlandırmaya konu olan bu yapıların Türkler tarafından yapılmış ilk örneklerine Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde rastlanmaktadır. Özbekistan'ın güneyindeki Tirmiz şehrinin biraz doğusunda bulunan tarihi şehir kalıntıları arasında IX. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen kale, *Kırk Kız Kalesi* adıyla anılır (Esin 1979: 382-384).

Türkmenistan sınırları içinde, Türklerin eski yerleşim sahalarından Zerefsan Vadisi'nin arkeolojik buluntularını gösteren haritadaki kalıntılardan birinin adı da *Kız Kalesi*'dir (Ögel 1991a: 172).

Yine Türkmenistan'da bulunan bir başka tarihi *Kız-Kale* kalıntıları ile ilgili olarak, "Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık" adlı eserinde M. Cezzar (1977: 381) şu bilgileri verir:

"Türkistan'da XI-XIII. yüzyılda hisar inşaatına devam edilişin en güzel örneğini Kız-Kale'de görmek mümkündür. Bugünkü Türkmenistan ve Özbekistan sınırlarının birleşme bölümünde bulunan Kız-Kale, yapıldığı devre göre çok büyük ve çok kuvvetli tahkim edilmiş bir kale idi. Aşağı yukarı üçgen bir plana sahip olan Kız-Kale, sağlam ve kalın bir duvarla çevrilmişti. Duvar yüksekliği 10 metreydi... Hisarın iç kısmında yine taştan yapılmış binalar bulunuyordu.

Türkistan'da inşaatta ana malzeme olarak tuğla kullanılıyorken, Kız-Kalenin gerek hisar duvarı, gerekse hisar içindeki yapıların taştan yapılmış olması, elbette hayli ilginçtir. Tuğladan daha dayanıklı malzeme olan taşı, Türklerin gerek Türkistan, gerekse İran'da kale ve kervansaray gibi savunmayla ilgili bazı tesislerde kullandıkları görülmektedir...

Kız-Kale'nin içinde oval biçimde beş

büyük sarnıç vardı. Kaya içine oyulmuş bir de zindan mevcuttu... Kız-Kale'de iki katlı kule mevcuttu..."

Türk dünyasının ünlü kız kalelerinden (*Kız Kala*) biri de Azerbaycan'ın baş şehri Bakü'dedir. Alanya'daki Kız Kulesi'nin benzeri olan bu yapının, XII. asırdan itibaren varlığı bilinmekle birlikte, V-VI. yüzyıl Sasaniler devrinde denizden gelecek tehlikelere karşı inşa edildiği tahmin edilmektedir. 8 katlı, eşine az rastlanır bir savunma tesisi olan bu kalenin yüksekliği 28 metre olup, iç çapı yaklaşık 40 metre, duvarlarının kalınlığı bazı yerlerde 5 metreyi bulmaktadır. Bu meşhur yapıdan başka Azerbaycan'ın Şamahı, Gütgaşen, Gazah, Kedebey, İsmayilli, Şeki... gibi şehirlerinde de kız kaleleri mevcuttur (Araslı 1971: 485, Veliyev 1985: 274-277). Türkiye dışında kalan bu yapıların örneklerini çoğaltmak mümkündür.

Anadolu sahasında ise bu adla anılan yapılar diğer bölgelere göre sayıca daha fazladır. Bunların bir kaçını Türkler tarafından yapılmışsa da diğerleri restore edilerek kullanılmıştır. Bu sahada yaygın olarak bilinen *kız kaleleri* şunlardır:

Beyşehir Kız Kalesi: Selçuklu Sultanı II. Alaaddin Keykubad, Gölyaka Tol (Beyşehir Gölü) yöresinde saraylarıyla ünlü Kubadabad kentini kurdururken (1227), Beyşehir Gölü üzerindeki adaya da *Kız Kalesi* adıyla bilinen yapıyı inşa ettirmiştir. Türk mimarisinin en der örneklerinden biri olan yapı, asıl saray olan Kubadabad'ın *haremligi* ve tersaneliği olarak kullanılmıştır (Arık 1987: 71-95). Bu kalenin özellikle saray *haremligi* amacıyla yapılmış olması dikkat çekicidir.

Alanya Kız Kulesi: XVII. asır seyahatçı Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde pek çok *kız kalesinin* adını vermiştir. Bunlardan biri de, Bakü Kız Kalesi'yle

yapısal benzerlikleri olan, Alanya (Ala-
iye) Kalesi içinde, 1226'da Alaaddin Key-
kubad devrinde yaptırılan, bugün ise Kızıl
Kule adıyla bilinen kuledir: "... Kale-
nin doğusunda beş göz tersane vardır.
Bu aşağı kalenin deniz kenarında *Kız
Kulesi* denilen sekiz köşeli, sekiz kat fev-
kalade sanatlı ve sağlam bir kuledir. Ku-
şatma sırasında 2.000 adam alır. Sultan
Alaeddin yapısıdır. İkinci kale ağası bu-
rada oturur. Kırk neferi vardır..." (Bay-
kara 1986: 37).

Üsküdar Kız Kulesi: İstanbul Bo-
ğazi girişinin Üsküdar tarafında, kıyı-
dan 200 metre kadar uzaklıkta, deniz
içerisindeki 150-200 metre karelik bir
kayalık üzerine yapılmıştır. Kule,
XII.y'da denizden gelecek tehlikelere
karşı Bizans İmparatoru I. Manuel
Komnenos tarafından yaptırılmıştır. Bu
kule, hem Bizans hem de Osmanlı döne-
minde savunma, fener, hapisane, ka-
rantina hastanesi... gibi çok amaçlı ola-
rak kullanılmış ve pek çok kere restoras-
yona uğramıştır. (Özdemir vd.1994: 54)

Silifke Kız Kalesi: Kıyıda 800 m
deniz içinde inşa edilmiştir. Kalenin ya-
pılış tarihi kesin olarak bilinmemekle
birlikte erken Roma dönemi eseri olduğu
tahmin edilmektedir. Bu yapı, 1448'den
itibaren Karamanoğullarının eline geç-
miştir (Demirtaş 1990: 176).

Bunlardan başka, Adana-Yumurtal-
ık, Afyon, Ağrı-Şoşık, Ankara-Kızılca-
hamam, Ardahan-Çıldır, Çanakkale-Ezi-
ne, Erzincan-Kemah, İzmir, Kars-Arpa-
çay, Maraş- Elbistan, Mardin-Midyat,
Rize-Pazar... gibi pek çok yerde *kız kale-
si* adıyla bilinen yapılar vardır.

Topografik açıdan bugün *kız kalesi*
denildiğinde, deniz/göl kenarlarında ve
ya içlerinde kurulmuş yapılar anlaşıl-
maktadır. Başka bir ifadeyle, *kız kalele-
rinin* deniz/göl gibi yeryüzünün doğal
oluşumlarıyla bir bağlantısı olduğu dü-
şünülmektedir. Akıllara ilk gelen bu çağ-

rışım kısmen doğrudur. Ancak, bu yapı-
lar sadece deniz/göl üzerinde değil, fark-
lı yerlerde de yapılmıştır. Günümüz in-
sanının *kız kaleleri /kulelerinin* deniz/göl
kenarında olduğu veya olacağını düşün-
mesinin sebebi, bu yapıların en meşhur-
larının deniz/göl üzerinde bulunması ol-
malıdır. Ashında su kenarları/üzerleri dı-
şında kurulmuş *kız kalelerinin* toplamı
diğerlerinden sayıca daha fazladır. Bu
sebeple bir yapının *kız kalesi* olarak ad-
landırılmasında ve anlamlandırılmasın-
da kurulduğu yerle ilişkilendirilmesi
güçtür.

Yapılış amaçları ise, Selçuklular
devri eseri Kubadabad sarayının harem-
liği olarak kurulan Kız Kalesi dışında,
savunma veya tahkim içindir.

2. Kız Kalesi Adlandırmasının Kaynağı; Kız-Kale Kelimelerinin Türk Dili ve Kültüründeki Yeri, Kız Kalesi Terkibi

Kız kalelerine hangi sebeplerle bu
adın verildiği üzerine fikir yürütenler
azdır. Konuyla ilgili Araslı şunları söyle-
mektedir: "Doğuda eskiden kalma veya
menşei belli olmayan kule veya kalelerin
aşağı yukarı hepsine kız adı verilmiştir.
Batıda bu tarzdaki yapılara nedense
şeytan kalesi, şeytan kulesi denmiştir.
Paris'in yakınlarında Nesle şatosuna,
Şeytan Şatosu, Trento (Kuzey İtalya'da)
sarayına da Şeytan Sarayı denilmekte-
dir." (1971: 486).

Azerbaycanlı bazı araştırmacılar
ise konuyu "bekaretle" ilişkilendirmiş-
lerdir. Özellikle, bu yapılarla ilgili olarak
yaratılan efsanelerin "Su İlâhesi/Anahid
ve Bakirelik"e bağlı tefekkürler netice-
sinde ortaya çıktığı tezi yaygındır. Veli-
yev'e göre, yaratılan efsanelerin hepsi-
nin kendine has bir özelliği olsa da, bun-
lar "feodal, ataerkil münasebete karşı,
halkın itirazı"dır (1985: 227). Görülüyor
ki, konu üzerinde görüş bildirenler daha
çok *kız kalesi* adlandırmasına efsanele-

rin kattığı anlam üzerine yoğunlaşmışlardır.

Adlandırmadaki gizemi çözebilmek, merakları giderebilmek için, öncelikle *kız* ve *kale* kavramlarının Türk dili ve kültüründeki yerlerinin belirlenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

2.1. “Kız” Kelimesinin Türk Dili ve Kültüründeki Yeri

Tarihî gelişimi içinde Türkçede karşımıza iki farklı *kız* kelimesi çıkmaktadır. Birincisi Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren kullanıldığı bilinen ve ‘*kız, evlenmemiş kadın*’ temel anlamına sahip olan **kı:z**’dır. Kaşgarlı’da kısa olarak kaydedilen ünlüsünün (-ı-) kesinlikle uzun (-ı-) olması gerektiğini söyleyen Clauson (1972: 679-680), kelimenin ‘*evlenmemiş*’ temel anlamının üzerine ‘*kız, cariye*’ gibi yan anlamlar kazandığını bildirmektedir. Doerfer’de bu kelime ‘*kız çocuğu, genç kadın, bakire*’ anlamlarında; ayrıca Fars dilinde ‘*genç Hristiyan kadın; Gürcü kralının lâkabi*’ şeklinde kayıtlıdır (1967: 569-570).

İkincisi ise, bütün tarihî şiveler ve günümüz lehçelerinde yaşayan bu kelime yanında, bununla eş sesli olan ve ‘*pahalı, değerli*’ anlamına gelen *kız* kelimesidir. Bu kelime de zamanla anlam alanını genişletmiş ve ‘*seyrek*’, bundan da genişlemeyle, ‘*cimri*’ anlamlarını ifade etmeye başlamıştır. Bugün Batı Türkçesinde *kıt* ile yer değiştiren bu kelime, eski şekliyle Batı Türkçesinde XVI. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmıştır (Clauson 1972: 680). XVIII. yüzyıl sözlüğü Senglah’ta da kelime ikinci anlam olarak, ‘*seyrek, değerli*’ anlamıyla kayıtlıdır (Clauson 1960: 496v.).

W. Radloffta (1899: 799-801) iki kelime de yer almakla birlikte, ikinci *kız* kelimesi ‘*az, seyrek*’ anlamlarıyla kayıtlıdır ve şu örnekler verilir: “bu mundak kişiler bolur edi *kız* (böyle kişiler çok *seyrek* idi); “*kız* ermes bu yanlık, kişilik *kız*

ol – kişilikni bilgü könilik iz ol! (insan *az* değil, insanlık *az-* insanlığı bilen doğru iş yap)”.

Kelime Divanü Lugati’t-Türk’te ise her iki anlamıyla geçmektedir: “*Kız* neng (*pahalı* nesne)”; “Bu at *kız* aldım (Bu atı *pahalı* aldım)”; “Kalng berse *kız* alır, kerek bolsa *kız* alır (Çehiz veren *kız* alır, gerekli olan *pahalı* alır. -Bir adam çehiz verirse gelini *kız* oğlan *kız* alır, bir şey isteyen kimse o şey kendine gerekli ise onu yüksek para ile alacaktır.)” (Kaşgarlı1985: I, 326; III, 371).

Bundan türemiş olan *kızlık* kelimesi de yaygın olarak ‘*kıtlık, nadirlik*’ anlamında kullanılmıştır. Clauson, kelimenin tarihî gelişimini “*kızlık*, ‘pahalılık, seyreklik, kıtlık, azlık’ şeklinde vermiş; kökü olan *kız* gibi XVIII. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir (1972: 684).

S. Çağatay ise konuyla ilgili olarak, “*kadın* için kullanılan söz ve ifadelerin çoğunun sıfat olduğunu, bu yüzden de bunların önce *kadın*ın sıfatı olarak meydana geldiğini, zamanla onun adı yerine geçtiğini” ifade etmektedir (1988: 19). Çağatay’ın bu düşüncesi, *kız kalesi* isim tamlamasının, bazı yerlerde, *kız kala* sıfat tamlaması şeklindeki kullanımını açıklar niteliktedir.

Her iki *kız* kelimesi, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar yazılmış eserlerde “**kı:z**: kız, kız çocuk, bakire; hasis; cariye; **kız**: pahalı nesne, pahalı; nadir; kıt, az bulunur” anlamlarında kullanılmıştır (Arslan-Erol 2002 : 339-342).

Töre Nefesof, *Özbekistan Yer adları ve Halk Rivayetleri* adlı çalışmasında, “Yer adları devirler geçtikçe ses bakımından değişikliklere uğramış, onlara esas olan ses ve morfolojik şekli dahi değişip gitmiştir. Değişiklik sözlerin yalnızca şeklinde değil, manalarında da olmuştur.” (1996: 60-63) diyerek, *kız* keli-

meli yer adlarının aslının yön bildiren Türkçe “kuzey” kelimesindeki ‘kuz’ kökünden geldiğini ileri sürmüştür.

Nefesof, vardığı bu yargının gerekçesi olarak Orhun Abideleri’nde geçen “Çoğey Kuzu Dağı”, Divanu Lügati’t-Türk’te geçen “Kuzdağ” ve Kutadgu Bilig’de geçen “Kuzda yuruğlu kalın kop kutuz” kullanımlarını sunmaktadır. “Kuz kelimesi VI-VII. asırlarda yer adı vermek faziletine sahiptir” diyerek *kuz* kelimesinin yer adı olarak kullanım yaygınlığını dile getirmektedir. Ancak, *kuz* kelimesinin ses ve anlam itibarıyla *kıza* dönüştüğüne dair herhangi bir tarihî kayıt bulunmadığı için, araştırmacının bu görüşünün doğruluğu şüphelidir. Özellikle bugün *kız kalelerini* gözlemlediğimizde, kuzeye kurulduklarına dair hüküm verebileceğimiz bir belirtiyeye de rastlanmamaktadır.

Kız kelimesinin eski kullanımıyla ilgili olarak XI. yüzyıl seyyah ve coğrafyacısı El-Birûnî’nin (973-1043) *Tahdid Nihayet el-Emâkî* adlı eserinde Harezmi Türkleri’nin ülkesi anlatılırken geçen şu bilgi de konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir: Harezmi ülkesinde Ceyhun Nehri’nin yatağının değişmesiyle oluşan bir gölün sularının zamanla çekildiği belirtildikten sonra, “Göl sularının çekildiği bu yerde çamurlu, insanın giremediği bir bölge meydana geldi. Burası Türkçede *Kız Tengizi* diye tanınır” denmektedir (Şeşen 1985: 197). Burada *insanın giremediği bir bölgeye* *Kız Denizi* denmesi dikkat çekicidir.

2.2. “Kale” Kelimesinin Türk Dili ve Kültüründeki Yeri

Arapça’dan Türkçe’ye geçtiği kabul edilen *kale* kelimesi ise askerî bir anlam taşımakla birlikte yerleşik hayata geçişin de bir göstergesidir. Genellikle bir yerin savunmasına yardımcı olması, düşmanın eline geçmemesi, oraya tecavüz edilmemesi, yabancıların girmemesi

ve tehlikelerden uzak yaşamak amacıyla inşa edilmiş yapılardır.

Radloff (1899: 224), *kale* kelimesinin Türkler arasında “tahkimat, şehir, sağlamlaştırılmış şehir, köy” anlamlarında kullanıldığını kaydeder. Türkler için bu anlamda *kale* kavramı Göktürk devrinden sonra söz konusudur. Türk kültürünün en eski kayıtlarında *kale* kavramının algılanışıyla bağlı ilgi çekici örnekler mevcuttur. Konumuza açıklık getireceğini düşündüğümüz bu örnekleri hatırlamakta yarar görüyoruz.

Bilge Kağan surlarla çevrili bir şehir yaptırmak ister. Ögel, Çin tarihlerinde kayıtlı bu olayı şöyle nakleder:

“... Küçük-Şad (Bilge Kağan), etrafı surlar ile çevrili bir şehir yaptırdı, içine Tao ve Buda dinine ait mabetler kurmak istemişti. Bunun üzerine (Vezir) Tonyukuk, ona şöyle dedi: Bu olamaz! Çünkü Türklerin sayıları çok azdır. Çin’deki nüfusun yüzde biri bile değildir! Buna rağmen biz, Çin’e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz doğrudan doğruya buna şükredelim. Çünkü biz, suları ve otlakları takip ederek (sürülerimiz ile) dolaşıyoruz. Bununla beraber, halkımızın hepsi savaş sanatı ile uğraşmaktadır. Kendimizi güçlü hissettiğimiz zaman, askerlerimizi yağma akınlarına gönderiyoruz. Zayıf olduğumuz zamanlarda da, dağlar ile vadilerin derinliklerine kaçıp, oralarda saklanıyoruz. Çin askerleri çok olsa bile, onlara bu bakımdan hiçbir yararı olmuyor. Eğer biz, etrafı surlar ile çevrilmiş şehirler kurup içinde oturur ve bizim eski alışkanlıklarımız ile geleneklerimizi değiştirir isek, bir günde yeniliriz. Böylece de Çin hakimiyeti altına girmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise, daha çok sulh içinde yaşayan ve sessiz, uysal kişiler içindir. Bu dinler insanı böyle yetiştirir, savaş yapmak ve güç kazanmak isteyenler için değildir. Bundan dolayı biz (mabetler) yapamayız. (1991b: 177-179)”

Tonyukuk'un 716-734 yılları arasında başta olan damadı Bilge Kağan'a (Ergin 1991: 7-8) kale inşa etme ve içinde yaşamayla ilgili verdiği bu tarihi brifingi o devirlerde, düşmana karşı savunması zor olduğu ve sürdürdükleri hayat biçimine uygun olmadığı için, Türklerin şehir kaleler inşa etme eğiliminde olmadıklarını göstermektedir. Ancak, bu olayın hemen akabinde Uygur hükümdarı Böğü Kağan 767'de Maniheizm'i resmî din olarak kabul etmiş, dolayısıyla sabit mabetlerin inşası bu Türk grubunu yerleşmeye zorlamıştır. Türklerin ilk yerleşim bölgelerinden Ak-beşim'de bulunmuş iki Budist tapınağı, artık bu devirlerden sonra Türklerin yerleşik hayatın gereği olarak şehir-kaleler inşa ettiklerine işaret etmektedir (Cezzar 1977: 33-34).

Ögel, Türklerde şehir ve köy hayatını anlatırken, "Kule ve Yukarı Kat" bahsinde (1991b: 298-299), Uygur metinlerinde geçen, esas manasının *hava ve yüksek* olduğunu ifade ettiği *kalık* kelimesinin kule karşılığı olarak da kullanıldığını belirtmektedir. Buna delil olarak da, şu eski Uygur yazılarını göstermektedir: "... Katun balıkta, ediz *kalıkta* yatıp udiyor erken" (...Hatun, surlar ile çevrilmiş şehirde, yüksek bir *kulede* uyuyor iken). Buradaki ediz *kalık* sözü 'yüksek *kule*' manasına söyleniyordu, diyerek şu örneği de devamında vermektedir: "Törttin yingak kapıgılık, taptulug, esringü erdinilig, *kalık* içinde oturup..." (Dört tarafı kapalı, parlak ve çeşitli renkler, mücevherler ile süslenmiş kule içinde oturup...).

Uygur yazısı ile yazılmış Oguz Kağan Destanı'nda, böyle yüksek bir evin üst katlarına *kalık* denmesi de dikkat çekicidir: "...kene yolda bedük bir öy kördi. Bu öyüng tagamı altundın irdi; tunglukları takı kümüşdün, *kalıkları* temürdün irdiler irdi. Kapuluk irdi, açkıç yok irdi..." (Bang-Rahmeti 1970: 25). Burada

"...büyük bir ev gördü, bu evin duvarları altından, pencereleri gümüşten, *yukarı katları* ise demirden idi. Kapısı vardı, fakat kilidi yoktu..." denilmektedir (Ögel 1991b: 298-299).

Kalık kelimesi, her ne kadar W. Bang ve R. Rahmeti'nin çalışmasının sözlüğünde *çatı* anlamında günümüz Türkçesine aktarılmış olsa da, diğer Uygur metinlerinde bu kelimenin *kule/kale* anlamıyla uygun düştüğü görülmektedir. Bu örnekler Türklerin *kale* kavramına bakışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Türkler, savunmasının zorluğu ve yaşama biçimlerine uymaması sebebiyle ilk devirlerde şehir kaleler inşa etmemişlerdir. Ancak kaleleri, *değerli, pahalı, girilmesi-ele geçirilmesi zor olan* yapılar olarak görmüşlerdir.

Burada *kalık* ile *kale/kule* kelimelerinin anlam alanlarının zihinde bıraktığı çağrışımların benzerliği dikkat çekicidir. Günümüzde de çoğu Türk şivesinde *kalık/kalılıh/kalak/kalah...* gibi şekillerde yaşayan kelimenin genellikle 'üst üste konularak yükseltilmiş şeyleri' ifade ediyor olması, *kale* kelimesinin kökeni hakkında soru işaretleri uyandırmaktadır.

2.3. Kız Kalesi Terkibi

Türkologların *kız* kelimesi hakkında verdikleri bilgiler ışığında ilk olarak 'evlenmemiş kadını ifade eden kız (buradan da 'bakire', bekâretin Türk toplumunda namusu ifade etmesi sebebiyle de 'kutsal'), kalenin bir sıfatı durumundadır. Yani, 'dokunulmamış, el değmemiş, bakire, vd.' manasında kalenin durumunu izah eden bir kelimedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Selçuklu dönemi, Kubadabad sarayının haremliği olarak inşa edilen Kız Kalesi de *herkesin girmesine müsaade edilmeyen, saygıdeğer ve kutsal* yerdir.

Günümüzde de *kız kalesinin* böyle bir anlam ifade ettiğini şu örnekte gör-

mekteyiz: F. Yiğit, Bakü'de Kız Kalesi'ni gezerken oradaki bir görevliye, "Bu yapıya niçin Kız Kalesi diyorsunuz?" diye sorduğunda, görevliden şu cevabı alır:

"Türk kızlarının bekaretini koruması Türk dünyasında kutsal meseledir. Kızlığın bozulması namusun elden gitmesidir. Kız kulesi bir şehrin, bir kalenin kalbidir. Çünkü, orada kale kumandanının zevcesi, yakınları ve önemli olan her şey bulunur. Stratejik önemi olan Kız Kulesi fethedilirse, kızlık elden gitmiştir. Yani kale düşman tarafından ele geçirilmiştir. O nedenle biz buralara Kız Kulesi diyoruz." (1996: 367-369).

Bunu, Birüni'nin haber verdiği (Şeşen 1985: 197), "Kız Tengizi" için "insanın giremediği bir bölge" açıklamasına uygulamak da mümkündür ki, bu yaklaşımla *kız kale* "insanın -düşmanın- giremediği bir kale" anlamına gelir.

Eski şekliyle Batı Türkçesinde XVI. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmış ve *kıt* ile yer değiştirmiş olan diğer *kız* kelimesi de adlandırmada etkili olmuş olmalıdır. Bu kelime de kale kelimesiyle terkip oluşturduğunda kalenin sıfatı durumundadır. Adlandırma bu açıdan değerlendirildiğinde *kız kalelerin*, *pahalı-değerli*, *alınması*, *ele geçirilmesi zor* kaleler olduğu sonucuna varılabilir. Özellikle *kalık* kelimesiyle ilgili olarak verilen iki örnek de yaklaşımımızla paralellik göstermektedir.

Elbette eski devirlerin şartları içinde böyle kalelerin az bulunacağını da hesaba katmalıyız. *Kız* kelimesinin 'nadir, seyrek' anlamı, bunların '*az bulunan, her yerde olmayan kaleler*' olduklarını da akla getirmektedir.

Özetle, dilin tarihi seyri içinde her iki *kız* kelimesi de karşıladıkları anlamlar bakımından bazı kalelerin sıfatı durumundaydılar ve adlandırmanın ilk safhasında terkibe yukarıdaki anlamları katmışlardır, denilebilir.

3. "Kız Kalesi" Adlandırmasına Bağlı Efsanelerin Teşekkülü

Yer adları ile ilgili bir meseleyi tek bir kökle izah etmek mümkün değildir. *Kız kalelerinin* bu adı almasında iki temel faktör olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi dil, ikincisi ise ortak hafızada kahramanı kadın olan bir hadisenin hatırasıdır.

Günümüzde *kız kalesi* terkihi bir isim tamlaması durumundadır. Dolayısıyla soyuttan-somuta (abstract-concrete) doğru bir geçiş; belli bir şahsa bağlanarak anlamda bir belirginleşme söz konusudur. Bir kalenin belirli bir *kıza* ait olduğu anlaşılır hâle gelmiştir. Adlandırmanın ilk dönemlerinde etkin olan iki ayrı *kız* kelimesi, ortak hafızadaki anlam zeminini zamanla belirli bir *kız* ve onun başından geçen bir olaya bırakmıştır. Bu nedenledir ki, günümüzde *kız kalesi* adlandırması bir kızın başından geçen bir olaya bağlanarak anlamlandırılmaya çalışılmaktadır.

Adlandırma etrafında oluşan çeşitli efsaneler üzerinde değerlendirmelere geçmeden önce, Uygur Türkleri arasında "Bozkurt" üzerine anlatılan rivayetin *kız* ve *kale* kavramlarıyla ilişkisi olduğunu düşündüğümüz için buraya almayı uygun görüyoruz.

"Hun Yabgusu'nun çok güzel iki kızını olmuş ve onları isteyenlere vermeye kıyamamış. Bunlar ancak bir Tanrı'ya zevce olmaya layıktır, demiş ve yüksek bir kale yaptırıp iki kızını oraya hapsedirmiş. Tanrı'ya niyaz etmiş ve kızlarına gelmesini, onlarla evlenmesini rica ederek dualarda bulunmuş. Nihayet bu kale etrafında ihtiyar bir kurt dolaşmaya başlamış. İki kızın küçüğü ablasına, bize gönderilecek olan mabud herhalde şu kurttur, demiş ve her iki kızın kurdun yanına gelerek onunla evlenmişler. Bu temastan Hiu-Hu (Uygur) kabileleri vücuta gelmiş." (Togan 2002: 3, 544-546).

Bu rivayet her ne kadar Uygurların türeyişi üzerine kurulmuş olsa da yazımızın konusu olan *kız kaleleri* ile de ilgilidir. Bunlara dair anlatılan efsanelerin pek çoğunda, *kızların herhangi bir sebeple bir kaleye kapatılması* söz konusudur. Burada kızların kaleye kapatılması hadisesi, Türk mitolojisinin ikinci dereceden de olsa bir motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aktardığımız bu ve bulunabilecek benzeri rivayetlerin *kız kaleleri* üzerine anlatılan çoğu efsanelere kaynaklık etmiş olması muhtemeldir. Veliyev'in mitoloji ve efsane üzerindeki "mitolojik tefekkürün aradan çıktığı vahitda, bu esatirlerin nüvesi efsanelerin yaratılması için memba olmuştur" (1985: 272) fikri, görüşümüzü destekleyici niteliktedir.

Rivayette kızların dış etkilerden korunabilmeleri ve onlara Tanrı'dan başkasının ulaşamaması için bir kale yapılmıştır. Dolayısıyla kişinin kaderi kurgulanan mecraya doğru yönlendirilmiştir. Yani *kader* hazırlanmış ve hazırlanan kader gerçekleşmiştir. Ancak, aşağıda göreceğimiz efsanelerde ise *kötü kaderi engelleme girişimleri* başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bu durumu, kaderini kendisi yaratan anlayıştan, kaderine boyun eğen dünya görüşüne doğru bir yöneliş ve hükmedenlerin güçlerinin bazı konularda zayıflaması şeklinde de yorumlamak mümkündür.

Kaderi değiştirmek amacıyla bir kaleye kızların hapsedilmesi hadisesi, Anadolu'da bilinen en meşhur *kız kalesi* efsanelerinin temel konusudur (İstanbul, Silifke, Beyşehir, Van, Pazar, vd.). Biraz değişikliklerle Anadolu sahasındaki hemen bütün *kız kaleleri* için anlatılan bu tipteki efsaneler özetle şöyledir: Örnekteki gibi efsanenin ana kahramanı yüksek sınıftan birinin (bey, kral, hükümdar, kadı...) kızıdır. Bir kâhin kızın belli bir yaşa geldiğinde yılan tarafından

sokularak öldüreceğini söyler. Bey, kızını bu durumdan korumak için, yılanın ulaşamayacağı bir yere kale yaptırarak kızını içine kapatır. Ancak kâhinin sözleri doğru çıkar ve kız yılan tarafından ısırılarak öldürülür (Sakaoğlu 1989: 72).

Diğer yaygın bir efsane ise kavuşmayan iki sevgilinin hatırası üzerine yaratılmıştır (Bakü, İstanbul, Van, Beyşehir). Az-çok farklılıklarla anlatılan bu efsane özetle şöyledir: Deniz/göl içinde bir adada yaşayan genç ve güzel bir kıza sevdalanan delikanlı, her gece kızın yaktığı mum ışığı sayesinde yüzerek ona gider. Fırtınalı bir havada ışığın sönmesiyle yolunu kaybeder ve azgın sulara boğulur. Sevgilisinin gelmediğini gören kız da hasrete dayanamaz ve kendini sulara bırakır. Kızın hatırasını yaşatmak için buraya yapılan kaleye de kız kalesi denir (Veliyev 1985: 277; Püsküllüoğlu 1993: 27-33).

Klâsik Yunan mitolojisinde de karşı kıyıda ki sevdiğine yüzerek giden ve sonunda bir sebeple boğulan genç motifi yaygındır. Hero ile Leandros efsanesi, bu tipteki efsanelerle paralellik gösterir (Can 1970: 113-118).

Anadolu'da örneğine rastlamadığımız bir kızın gösterdiği kahramanlığın hatırası üzerine yaratılmış bazı *kız kalesi* efsaneleri ise yukarıdakinden farklılık göstermektedir. Örneğin *Odlar Kızı* ülkesini kurtarabilmek için önce halkına düşman olan sevdiği adamı, sonra da kendini öldürür. Olayın geçtiği yere yapılan binaya da *kız kalesi* adı verilir (Veliyev 1985: 276). Benzer efsaneler Kazak Türklerinde de görülmektedir. Kahramanlık gösteren kızın hatırası, kızın adı kaleye veya şehre verilerek yaşatılır. Barşın Kız, Güldirsin, Zariyna... gibi efsanelerde düşmanına aşık olan, sonra da öldürülen kızlar anlatılmaktadır.

Tarihi-coğrafi anızlar (realistik-er-tegiler anızlar) olarak tasnif edilen bu

tipteki efsanelere destanların kaynaklık ettiği düşünülmektedir (Koniratbaev 1991: 71-79). Jirmunsky'nin ifadesiyle bu gruptaki kadın kahramanların hatıraları Karakalpak, Harezmi ve Türkmenistan'ın bazı bölgelerindeki *kız* ile bağlı yer adlarında yaşamaktadır. Düşmanlara karşı verilen mücadelelerin konu edildiği *kız kalelerinin* bu tipteki efsaneleri, bir destanın küçük parçaları niteliğindedir (1974: 40).

Ensest ilişkilerin yer aldığı *kız kalesi* efsaneleri de mevcuttur. Bakü Kız Kalesi efsanelerinin birinde, baba Semed Han'ın öz kızı Suna'ya âşık olması anlatılmaktadır (Ahundov 1978: 415-417). Efsanenin Sâsânîler devrindeki "babanın kendi öz kızıyla evlenmesi kutsal emel" düşüncesine karşı çıkmak amacıyla yaratıldığı fikri yaygındır (Veliyev 1985: 274-275). Bu efsanenin benzeri Yunan mitosları arasında da görülmektedir. Arkadia krallarından Klymenos, kendi kızı Harpalyke'ye âşık olur ve onu kirletir. Daha sonra kızını ve kendini öldürür (Can 1970: 264-265).

Kubadabad'ın haremliği olan adadaki *kız kalesinin* efsanelerin birisi yasak bir ilişkiyi anlatmaktadır:

"Sultan çok sevip kıskandığı güzel gözdesini Kız Kalesi Adası'nın kulesine kapatır. Sonra bir sefere çıkar. Birkaç yıl süren savaştan sonra İkinci başkenti Kubadabad'a döner. Çok özlediği gözdesine kavuşmak için hemen bir kayığa atlayıp adanın yolunu tutar. Bu arada kadın, genç bir balıkçıyla yasak bir aşk yaşamış ve ondan bir çocuğu olmuştur. O sırada ağlamaya başlayan bu çocuğun sesi bütün adada yankılanmaya başlar. Sultanın gazabından korkan kadın, adanın baruthanesini ateşe verir ve kuledeki her şeyle birlikte havaya uçar." (Önder 1970: 39; Eyüboğlu 1979: 164).

Battal Gazi'nin bir macerası da İstanbul'daki Kız Kalesi'yle ilgilidir. Evli-

ya Çelebi, Seyahatname'de Battal Gazi'ye bağlı olarak anlatılan Kız Kalesi efsanesini şöyle nakletmektedir:

"...Katanor denilen kral, ...Battal Gazi'nin korkusundan deniz yüzüne büyük bir kale yaptırdı Üsküdar Tekfurunun kızıyla diğer kıymetli ve lüzumlu insanı içine koydurur. O kuleye de "Pirboz Tirkuris" dediler ki "kız kulesi" demektir... Battal Gazi Üsküdar'ın böyle tahkim edildiğini işitince yanına 700 serdengeçti gazi alıp gelir ve birden bire Üsküdar'ı basar. Oradan kayıkla kız kulesine geçip, kralın kızını, hazinesini ve diğer lüzumlu şeylerini alıp Üsküdar'a gelir..." (Danışman 1969 : II, 170).

Kız kalesi adlandırmasıyla ilgi efsanelerin teşekkülünde ağırlıklı olarak *mitolojik ve tarihî köklerin* (Ergun 1997 : I, 41) etkili olduğu görülmektedir. Günümüz *kız kalesi* efsanelerine yukarıdaki Uygur anlatmasının kaynaklık ettiği düşünülebilir. Bu mitik hatıra zamanla, Türk dilinin mantığı içinde şekillenen *kız kalesi* adlandırmasını anlamlandırır duruma gelmiştir. Benzer durum tarihî kökten beslenmiş efsaneler için de söz konusudur. Kahramanı kız olan destanlara ait bilgiler de zamanla bu efsanelerin oluşumuna katkı sağlamıştır.

Sonuç:

Yayıma alanları, tarihî-topografik durumları ve yapılaşma amaçları bakımından *kız kalesi* olarak bilinen yapılar geniş anlamda birbirleriyle örtüşmemektedir. Benzemeyişe rağmen bu yapılara ortak bir isim verilmektedir. Günümüzde bu ortak adlandırma bir kadın kahramanın hatırasıyla ilgili anlatılan efsanelerle anlamlandırılmaktadır. Dil ve kültür tarihindeki konuya ait bazı bulgular, bu anlamlandırmanın kültürel gelişimin son safhası olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda adlandırmayı sadece efsanelerle izah etmek eksik kalacaktır.

Türk dilinin önceki dönemlerinde,

kız ve *kale* kelimelerinin taşıdığı anlamlar, *kız kalesi* adlandırmasında temel teşkil etmiştir. Coğrafya değiştirmeler, başka kültürlerle ilişkilerin artması ve ya doğal sebeplerle bu kelimelerin anlam alanlarında değişmeler olmuş, bazı anlamları kaybolmuştur. Böylece *kız kalesi* adlandırmasındaki dilin kullanımına ait asıl sebepler de unutulmuş, asıl sebeplerin yerini kahramanı kadın olan bir olayın hatırası almıştır.

KAYNAKÇA

- AHUNDOV, Ehliman (1978), *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Aktaran: Semih Tezcan), Ankara.
- AKSAN, Doğan (2000), *Her Yönüyle Dil III (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- ARASLI, Atlan (1971), "Bakü'deki Kız Kalesi Efsanesi ve Bunu Destanlaştıran Büyük Azeri Şairi Cafer Cabbarlı", *Türk Kültürü*, 101, 483-497.
- ARIK, Rüçhan (1987), "Türk Kültürüne Yönelik Arkeolojik Araştırmalar ve Kubadabad Kız Kalesi Kazısı", *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, 71-95.
- ARSLAN EROL, Hülya (2002), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Dağılımları*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- BANG, W., G.R. Rahmeti (1970), *Oğuz Kağan Destanı*, (Hazırlayan: Muharrem Ergin), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BAYKARA, Tuncer (1985), "Kız Kuleleri-Kız Kaleleri I,II,III", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8 (Temmuz), 45-49; 11 (Ocak), 37-40; 12 (Şubat), 56-61.
- BUCH, Wilfried (2003), "Masal ve Efsane Üzerine" (Çev. A. O. Öztürk), *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Ankara: Milli Folklor Yayınları, 304-313.
- CAN, Şefik (1970), *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- CEZZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- CLAUSON, S.Gerhard (1960), *Sanglax*, London.
- (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Univ. Press, London.
- DANIŞMAN, Zuhuri (1969), *Evlia Çelebi Seyahatnamesi, 1-12*, İstanbul: Kardeş Matbaası.
- DEMİRTAŞ, Ali (1985), *İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri*, Ankara: Akdeniz Dağıtım.
- DOERFER, Gerhard (1963), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band I-IV(1963, 1965, 1967, 1975)*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- EREN, Hasan (1989), "Yer Adlarımızın Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1965, 155-165.
- ERGİN, Muharrem (1991), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGUN, Metin (1997), *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi I,II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ESİN, Emel (1979), "Tirmiz", *İslam Ansiklopedisi 12/1*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 382-387.
- EYÜBOĞLU, Bilal (1974), *Dünden Bugüne Beyşehir*, Konya.
- JİRMUNSKY, V. M..(1974), *Turkskiy Geroičeskiy Epos*, Leningrat: Nauka.
- KAŞGARLI, Mahmut (1985), *Divanü Lugati't-Türk I,II,II,IV*. (Çev: Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KONIRATBARV, Avelbek (1991), *Kazak Folklorunun Tarihi*, Almatı: Ana Tili.
- NEFESOF, Töre (1996), "Özbekistan Yer Adları ve Halk Rivayetleri", *Milli Folklor*, 31/32, 60-66.
- ÖGEL, Bahaeddin (1991a), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- (1991b), *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖNDER, Mehmet (1970), *Bitmez Tükenmez Anadolu (Hikâyeleri, Efsaneleri ve Destanlarıyla)*, Ankara: Doğu Matbaacılık.
- (1974), "Anadolu Şehir Adları Efsaneleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 69-73.
- ÖZDEMİR, Cüneyt, Atasoy A., Apaç Ö. (1994), *Kız Kulesi Efsanesi-Sessiz Tanık*, İstanbul: Su Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1993), *Efsaneler*, Ankara: Arkadaş Yayını.
- RADLOFF, W. (1899), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte II*, S.Petersburg.
- SAKAOĞLU, Saim (2001), *Türk Ad Bilimi I Giriş*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- (1989), *101 Anadolu Efsanesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞEŞEN, Ramazan (1985), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (2002), "Bozkurt Efsanesi", *Türkler*, 3, Ankara: 544-546.
- VELİYEV, Vagif (1985), *Azerbaycan Folkloru*, Bakı: Maarif Neşriyatı.
- YİĞİT, Fahri (1996), "Kız Kulesi mi? Kızıl Kule mi?", *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri*, Alanya: Alanya Belediyesi Yayını.